

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА НА ЮРИДИЧНУ ДОПОМОГУ

МАРТОВИЦЬКА Олена Василівна - здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ, заступник начальника відділу ГСУ МВС України

Рассмотрены актуальные вопросы обеспечения конституционного права человека и гражданина на юридическую помощь.

Ключові слова: конституційні гарантії прав та свобод людини, право на юридичну допомогу.

Постановка проблеми

Реалізація конституційних положень, що проголошують Україну як демократичну, соціальну і правову державу, неможлива без всебічного зміцнення законності й правопорядку, забезпечення прав і свобод громадян[1]. Особливої актуальності це питання набуває у кримінально-процесуальній діяльності. Вжиті державними органами України заходи з прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України[2] щодо приведення законодавства у відповідність до міжнародних стандартів можуть дати реальні результати лише при створенні ефективного механізму й умов для їх реалізації. Важливість якісного нормативно-правового регулювання кримінально-процесуальної діяльності на основі конституційного принципу верховенства права диктує необхідність більш повно враховувати специфіку правових відносин, що виникають у кримінальному процесі. Зміна кореляційних відносин особистості і держави висувають нові вимоги до законодавчої регламентації суспільних відносин у сфері забезпечення й охорони прав та свобод людини. Характерною рисою цього процесу є наповнення норм кримінально-процесуального законодавства реальним змістом проголошених у Конституції

положень про права і свободи людини [3, с. 237–239].

Права людини – це комплекс можливостей і вимог людини в особистій, соціальній, економічній, політичній і культурній сферах, властивих її природі, що характеризують її правовий статус стосовно держави, визнаних і законодавчо оформлених у зовнішньому (міжнародному) і внутрішньому (державному) або тільки у міжнародному праві, і гарантованих усім міжнародним співтовариством, без яких вона не може існувати як повноцінна істота[4, с.12].

Права людини нерозривно пов'язані із суспільними відносинами, вони є нормативною формою взаємодії людей, упорядкування їхніх зв'язків, координації їхніх вчинків і діяльності, запобігання протиріч, протиборства, конфліктів. За своєю суттю вони нормативно формулюють ті умови і способи життєдіяльності людей, що об'єктивно необхідні для забезпечення нормального функціонування індивіда, суспільства і держави.

У світлі цих основних положень особливе значення набувають питання забезпечення прав і законних інтересів громадян, які з тих або інших причин залучаються у сферу кримінально-процесуальних відносин. Оскільки тільки проголошення будь-якого права людини, навіть закріпленого відповідними актами держави і його органів, не має значення (ніщо) без реальних гарантій його здійснення [5, с. 202]. Необхідність реального забезпечення конституційних прав обумовлює підвищений інтерес до проблем правових га-

рантій людини та громадянина на юридичну допомогу

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми

Останнім часом теоретико-прикладні питання забезпечення конституційних прав людини та громадянина на юридичну допомогу активно досліджували вітчизняні вчені-юристи такі, як О. М. Бандурка, Т. В. Варфоломеева, Ю. М. Грошевий, В. В. Копейчиков, Т. В. Омельченко, П. М. Рабінович, О. Ф. Скакун, В. М. Тертишник, Ю. М. Тодика, О. Г. Яновська та ін. Незважаючи на численні дослідження, багато питань, пов'язаних з реалізацією конституційного права людини та громадянина на юридичну допомогу у сфері кримінального судочинства, залишається не вирішеними, що негативно позначається на забезпеченості прав і свобод людини в державі.

Мета публікації полягає у проведенні аналізу поглядів науковців та норм Конституції України чинного законодавства щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина в кримінальному процесі на стадії досудового слідства, а також визначенні стану та шляхів удосконалення цієї діяльності в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасній Конституції України властиве розмежування термінів „людина” і „громадянин”. Більшість статей розділу II Конституції починається словами: „Кожен має право...”. Такий підхід узгоджується із законодавчою практикою міжнародного співтовариства. За загальновизнаними нормами міжнародного права невід'ємні права і свободи кожної людини, незалежно від наявності у неї громадянства, мають поважатися будь-якою державою. Ця гуманна норма забезпечується ст. 26 Конституції України, відповідно до якої іноземці та особи без громадянства мають такі самі права, свободи і обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами України і міжнародними договорами. Права громадянина охоплюють сферу відносин індивіда з державою, у якій він розраховує не тільки на

захист своїх прав від незаконного втручання, але й на активне сприяння держави щодо їх реалізації. Статус громадянина впливає з його особливого правового зв'язку з державою – інституту громадянства (ст. 4 Конституції України).

На думку О.В. Негодченка, права громадянина – це сукупність прав людини, що отримали своє закріплення у нормативно-правових актах і які складаються з природних прав людини, а також прав людини, що виникали у процесі розвитку суспільства і держави. Права громадянина обов'язково повинні закріплюватись у конституціях та інших законодавчих актах, а держава має їх декларувати і забезпечити [6, с. 8–13].

Фахівці з теорії права під гарантіями прав, свобод і обов'язків людини і громадянина розуміють систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів і способів, що забезпечують їхню фактичну реалізацію, охорону і надійний захист [7, с. 275; 8, с. 11–12; 9, с.207; 10, с.6]. Незважаючи на важливість соціально-економічних, ідеологічних, політичних гарантій, основними є саме юридичні. Це обумовлено тим, що соціально-економічні, політичні й ідеологічні умови самі по собі ще не забезпечують реалізацію прав і свобод особи. Власне гарантіями вони стають лише завдяки юридичній формі й організаційним зусиллям держави і суспільства [11, с. 278].

Юридичні гарантії в правовій літературі частіше всього розкривають як передбачені законом засоби, що безпосередньо забезпечують правомірну поведінку суб'єктів суспільних відносин. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово „забезпечення” розглядається здебільшого з точки зору цивільного права (забезпечення позову, забезпечення виконання зобов'язань), а також категорій фінансового права та права соціального захисту (забезпечення грошей, забезпечення кредиту, соціальне забезпечення). Зокрема, під „забезпеченням виконання зобов'язань” прийнято розуміти „... спеціальні заходи майнового характеру, що спонукають до точного і неухильного виконання зобов'язань”, а під „соціальним забезпеченням” – систему державних заходів, спрямованих на надання матеріальної до-

помоги громадянам, що вийшли на пенсію, захворіли, втратили працездатність та ін. Зокрема, термін „забезпечити” тлумачиться як обов'язок „постачати щось у достатній кількості, задовольняти когось-, що-небудь у якихось потребах” або „створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось. Захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки”[12].

Термін „забезпечення” досить часто використовується в юридичній літературі, а також в управлінській і правоохоронній практиці. Під цим поняттям розуміють процес дії загальних і спеціальних (правових, психологічних та управлінських) гарантій, які виступають як умови і засоби досягнення поставленої мети. При цьому слід визначити, яка мета стоїть перед суб'єктами права, особливо представниками правоохоронних органів, зокрема оперативних підрозділів органів внутрішніх справ в процесі дотримання і захисту прав і свобод громадян.

У науковій літературі під забезпеченням конституційних прав і свобод розуміють систему їх гарантування, тобто систему загальних умов та спеціальних (юридичних) засобів, що забезпечують їх правомірну реалізацію.

М.М. Гуренко відзначає, що гарантування прав і свобод людини та громадянина з боку держави є законодавчо визначеною системою засобів, які застосовуються у двох площинах: до порушення прав і свобод, тобто засоби охорони, та ті, які допомагають нормальному процесу реалізації прав і свобод. До таких засобів належать дії, що направлені на попередження порушень прав і свобод, на ліквідацію причин, які їх породжують, та на усунення перешкод (які не містять у собі ознак правопорушення); активні дії суб'єктів з метою поновлення порушеного права, припинення протизаконних дій як перешкоди реалізації конкретного права[13, с.124].

Обов'язок із забезпечення прав і свобод людини покладено на державу (ст. 3 Конституції України). Як вказує О. Ф. Скакун, для забезпечення прав і свобод людини держава: а) шляхом позитивного впливу створює умови для їхньої реалізації; б) завдяки проведенню профілактики їх порушень здійснює охорону; в) шляхом відновлення порушеного правового статусу і притягнення порушників

до юридичної відповідальності захищає права і свободи людини [5, с. 204]. Громадяни, як носії прав, виступають стосовно держави як уповноважені, а держава щодо них є правозобов'язаною стороною. Іншими словами, перед нами типові правовідносини загального характеру, оскільки в них все ж не конкретизовані необхідні деталі взаємних зобов'язань їх учасників. Загальні правовідносини обумовлюють виникнення всіх інших. З урахуванням концентрованого закріплення основних положень прав і свобод людини в Конституції механізм їх забезпечення конкретизується галузевим законодавством.

Конституційні норми в силу об'єктивних причин не в змозі регламентувати весь комплекс кореляційних прав людини й обов'язків держави. Тому в Конституції визначаються основні, принципові положення, на підставі і відповідно до яких розвивається галузеве законодавство. Відповідність галузевого законодавства конституційним положенням виражає сутність конституційних гарантій прав і свобод людини у певній галузі права. Це означає, що у випадках невідповідності галузевих норм положенням Конституції перші визнаються недіючими.

Загальнорегулятивна роль конституційних положень проявляється у всіх галузях суспільного життя, і, зокрема, у сфері охорони і захисту людини від найбільш суспільно небезпечних правопорушень – злочинів, тобто в кримінальному судочинстві.

Конституційні гарантії прав і законних інтересів людини у сфері кримінального судочинства – це закріплені в Конституції положення, що регламентують право людини звернутися до державних органів з вимогою захистити порушені злочином права, і обов'язок держави реагувати на такі вимоги певним способом у визначеній процесуальній формі. Кримінальне судочинство в цьому аспекті є засобом, формою захисту прав і законних інтересів особи – універсальною юридичною гарантією. Цей «засіб захисту» ні в якому разі не повинен бути джерелом порушень прав і свобод людини. Встановлюючи процедуру кримінального провадження, держава наділяє процесуальним статусом осіб, чий права порушені злочином, та осіб, винних у порушенні цих прав.

Конституція України (ст. 55) закріплює, що захист прав і свобод людини та громадянина здійснюється судом [1]. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових, службових та інших осіб. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Отже, судова гілка влади є одним із найефективніших засобів захисту прав людини і громадянина від правопорушень, її завдання – відновлення порушених прав і свобод.

Наділяючи процесуальним статусом постраждалих від злочину осіб, держава разом з тим надає їм можливість брати активну участь у кримінальному судочинстві, знати про хід провадження у справі і впливати на нього. Але навіть без активної участі потерпілого процедура кримінально-процесуальної діяльності повинна забезпечувати захист його прав і законних інтересів. Цьому сприяють гарантії правосуддя – конституційні положення, що регламентують основні засади кримінального процесу.

З метою виключення можливості притягнення до кримінальної відповідальності невинуватих, держава наділяє правопорушника додатковими правами, що гарантують встановлення істини (до таких прав можна віднести право на захист від обвинувачення). При цьому особа не стає об'єктом дослідження, а має право здійснювати захист від обвинувачення і підозри всіма засобами, не забороненими законом. Такий процесуальний статус, побудований на основі конституційного статусу, припускає певні обмеження прав і свобод за наявності достатніх підстав і у передбачених законом випадках.

Конституційне право кожної людини на юридичну допомогу (ст. 59 Конституції) посідає особливе місце в системі конституційних гарантій прав і законних інтересів особистості взагалі і у сфері кримінального судочинства зокрема. Дане право є загальногалузевим і не може бути обмежене (ст. 64 Конституції). Важливість цього права обумовлена тим, що воно є елементом механізму правового захисту. Механізм правового захисту – це динамічна система правових форм, засобів і заходів, дія і взаємодія яких спрямована на запобігання

порушенням прав людини чи на їх відновлення у випадку порушення. Він містить у собі три елементи: 1) охорону прав; 2) захист прав; 3) юридичну допомогу людині. Його своєрідність полягає і в тому, що воно є додатковою гарантією дотримання інших прав і законних інтересів людини. Підставою для виникнення правовідносин з реалізації права на юридичну допомогу є договір про надання правової допомоги – вільне волевиявлення сторін. Право на юридичну допомогу має кожна людина, контроль за рівнем професіоналізму осіб, допущених до надання правової допомоги здійснює держава.

Конституційне право на юридичну допомогу у кримінальному судочинстві – це гарантована Конституцією й іншими законами України можливість особи одержати кваліфіковану допомогу, пов'язану із практичним застосуванням законодавства для відстоювання її суб'єктивних прав та інтересів. До основних видів такої допомоги у кримінальному процесі слід віднести: 1) захист від обвинувачення; 2) професійне представництво. Інститут юридичної допомоги у кримінальному процесі є додатковою гарантією захисту прав та інтересів особи, навіть у випадках, коли право на таку допомогу не реалізується, особа вправі розраховувати на охорону її прав та інтересів державою [3, с. 237].

Ю. М. Грошевий та В. М. Хотенець, зазначають, що юридична допомога визначається як послуги правового характеру, метою яких є реалізація і захист прав, свобод і законних інтересів особи, її представництво в судах, органах державної влади, органах місцевого самоврядування перед іншими особами, а також забезпечення права на захист від обвинувачення. На практиці юридична допомога знаходить свій вираз у наданні консультацій та роз'яснень з юридичних питань, усних і письмових довідок щодо законодавства; складанні заяв, скарг та інших документів правового характеру; посвідченні копій відповідних документів; здійсненні представництва в суді, інших державних органах перед громадянами та юридичними особами; правовому забезпеченні підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності громадян; виконанні обов'язків відповідно до кримінально-процесуального та цивільно-процесуального зако-

АНОТАЦІЯ

Розглянуто актуальні питання забезпечення конституційного права людини та громадянина на юридичну допомогу.

нодавства тощо [14, с. 334]. Конституційний Суд України зміст права на юридичну допомогу розкриває як гарантовану Конституцією України можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги.

Конституційні гарантії прав особи у сфері кримінального процесу тісно пов'язані між собою. Вони є «гвинтиком» усієї системи гарантій прав особи й у той же час є відносно відокремленою системою. Наприклад, право на захист від обвинувачення (ст. 63 Конституції), будучи матеріальним позитивним правом обвинуваченого, у той же час є однією із основних засад судочинства (п. 6 ч. 3 ст. 129 Конституції). Повага до гідності людини (ст. 28 Конституції) також є матеріальним позитивним правом, і у кримінально-процесуальному законодавстві знаходить вираз у вигляді заборони провадити слідчі дії, що створюють небезпеку її життю або принижують її гідність. Вищесказане дає підставу для виділення в системі конституційних гарантій двох підсистем: гарантій прав і свобод людини та гарантій правосуддя.

Висновок

Проведений аналіз наукових досліджень та чинного законодавства показав, що за часи незалежності України було зроблено значний внесок у розробку питань забезпечення права на юридичну допомогу учасникам кримінального процесу на стадії досудового слідства. Право на юридичну допомогу не можна недооцінювати, оскільки воно є додатковою гарантією забезпечення прав і свобод людини. Однак, для створення ефективного і діючого механізму реалізації права на юридичну допомогу у кримінальному судочинстві необхідно визначити юридичну природу та юридичний зміст, а також суб'єктів отримання і надання правової допомоги. Реалізація цього права зміцнить довіру громадян до судової влади й до самої держави. Його закріплення в Конституції України є необхідним кроком до посилення авторитету державної влади.

На даний час завданням законодавця є наповнення змістом права на юридичну допомогу у всіх сферах суспільного життя та, в першу чергу, у сфері кримінального судочинства. Але тільки наявності закону про захист цього права недостатньо, необхідні правові механізми його реалізації, щоб людина могла скористатися юридичною допомогою тоді, коли вона їй найбільше потрібна.

Література

1. Конституція України : зі змінами та доповненнями : [прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996р.] - Х.: Весна, 2008.- 48с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13.01.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakonproekt.org.ua/zakon.aspx?mid=95>.
3. Омельченко Т. В. Проблемы справедливости в уголовном судопроизводстве // Идея справедливости на хвилі ХХ століття. Матеріали VI Харківських міжнародних Сквородинівських читань, 28 – 29 вересня 1999 року/ Відп. ред. О. М. Бандурка – Х., 1999. – С. 237 – 239.
4. Панькевич І.М. Здійснення прав людини: проблеми обмеження (загальнотеоретичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. / І.М. Панькевич. – Львів.: Львівськ. нац. ун-т ім. І. Франка, 2000. – 20 с.
5. Скакун О. Ф. Теория государства и права. – Х.: Консум; Университет внутренних дел, 2000. – 704 с.
6. Негодченко О.В. Концепція захисту прав і свобод людини в адміністративно-юрисдикційній діяльності міліції // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2003. -№ 21. – С. 8-13.
7. Теория государства и права. Курс лекций/ Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 672 с.
8. Лукашева Е.А. Права человека : учеб. для вузов. – М.: Норма: ИНФРА, 1999. – С.11-12
9. Конституційне право України/ За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Наукова думка, 2000. – 733 с.
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник.- Вид. 5-те, зі змінами.-К.: Атіка, 2001. С. 9.
11. Теория государства и права. Курс лекций/ Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 672 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови (170 000 слів) / уклад., гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2003. – 1427 с.
13. Гуренко М.М. Розвиток політико-правової думки про гарантії прав та свобод людини та громадянина : монографія.-Київ: Логос, 2002.-252с.
14. Кримінальний процес України / за ред. Ю. М. Грошевого, В. М. Хотенця. – Х. : Право, 2000. – 496 с.